

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на Надежда Иванова Янковска

„Съветският съюз и предизвикателствата пред световното комунистическо движение в периода 1953–1964 г.“ за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление 2.2. История и археология (научна специалност „Нова и най-нова обща история“)

от доц. д-р Петя Борисова Димитрова, Институт за исторически изследвания – БАН

Рецензията тук дисертационен труд е написан от Надежда Иванова Янковска, редовен докторант към катедра „Нова и съвременна история“ на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ в периода 2015-2018 г., с научен ръководител проф. д-р Искра Баева.

Очевидно историята като научна дисциплина не е „първата любов“ на докторантката, която завършва средно образование по специалност мениджмънт и маркетинг, преминава през Геолого-географския факултет на СУ „Кл. Охридски“, в който придобива образователно-квалификационната степен бакалавър по география, за да попадне най-накрая в Историческия факултет на същия университет, където преминава през всички степени на обучение: бакалавър, магистър, докторант. Резултат именно от последната степен е и представената дисертация „Съветският съюз и предизвикателствата пред световното комунистическо движение в периода 1953–1964 г.“, с която Н. Янковска кандидатства за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Трудът е в размер на 554 страници, разпределени както следва в увод, три глави, заключение, библиография и списък на съкращенията.

Написването на дисертационния труд е съпроводено от сериозно участие в научния живот на Университета. За периода 2015-2017 г. докторантката е участвала в седем конференции, на които е изнесла доклади, шест от които по темата на дисертацията. Седмият – „Последни опити за запазване на съветското политическо единство (1990–1991)“, излиза извън хронологичния и тематичен обхват на дисертационното изследване. Тя е представила и списък със седем публикации – четири от тях по темата на дисертацията.

Що се отнася до самия дисертационен труд, преди всичко прави впечатление добрата обосновка на избора на тема, както и нейната всеобхватност. В унисон с

набелязващия се напоследък интерес към вътрешноблоковите отношения през периода на Студената война, Н. Янковска е избрала да изследва взаимоотношенията вътре в световното комунистическо движение, чието съществуване и значително разрастване след края на Втората световна война под неоспоримото лидерство на Съветския съюз е една от основните причини за началото на Студената война. При това тя е успяла да намери своята ниша сред много добрата проученост на съветско-китайския конфликт от края на 50-те години, сред огромния интерес към отношенията на СССР с останалите страни от социалистическия лагер, сред немалката по количество литература, посветена на съветско-югославския конфликт. Със своето изследване докторантката си е поставила за цел да запълни съществуващата празнина в досегашните изследвания, в които въпросът за отношенията между Съветския съюз и компартиите в комунистическото движение остава на заден план или пък бива напълно пренебрегван. Затова и тя се е нагърбила със задачата да направи едно „задълбочено и систематизирано изследване на взаимоотношенията и проблемите в цялото комунистическо движение, което би способствало за по-детайлното изясняване на причините за главозамайващия упадък на съветския контрол над него“.

В краткия увод (с. 3-12) Н. Янковска е определила ясно и прецизно обекта и предмета на изследването, своите цели и задачи, използваните методи, и е защитила структурата и хронологичните рамки на труда. Тя е дала също така кратък историографски преглед на съществуващата българска литература по проблемите, както и на рускоезичната и англоезична литература, констатирайки, че в наличната литература липсва детайлно описание на процесите в комунистическото движение във всеки един от разглежданите периоди, поради което тя не е в състояние „да удовлетвори нуждите на настоящата работа“. Липсата на достатъчно литература по засегнатите в дисертацията проблеми се компенсира от богатата палитра от използвани документални източници. В дисертацията са включени документи от Централния държавен архив на република България (ЦДА), от редица руски архиви – Руския държавен архив за социално-политическа история (РГАСПИ), Държавния архив на Руската федерация (ГАРФ), Руския държавен архив за най-нова история (РГАНИ). Широко са използвани и американски документи, публикувани в поредицата „Foreign Relations of the United States“ (FRUS), в която са включени официални исторически документи, имащи отношение към формирането на външната политика на САЩ и тяхната дипломатическа дейност, както и документи на ЦРУ, широко достъпни във виртуалното пространство. Те предлагат изчерпателни и специфични данни за

комунистическите партии в Третия свят (и особено за латиноамериканския регион), „с каквито по онова време е твърде вероятно да не разполага дори СССР“.

Като обект на своето изследване Н. Янковска определя „процесите в световното комунистическо движение в периода 1953–1964 г.“, а като предмет посочва „влиянieto на промените в политическата линия на СССР в периода на управление на Никита Хрущов върху взаимоотношенията между КПСС и останалите субекти на комунистическото движение“. Основната цел на дисертацията е да се изследват и анализират предизвикателствата, пред които се изправя комунистическото движение в периода 1953–1964 г., да се установят в детайли причините за упадъка на съветския авторитет и прехода от абсолютна монолитност към дезинтеграция в движението. Предвид така формулирания широк обхват на изследването докторантката се е опитала да очертае известни рамки на проблематиката, затова и на с. 5 виждаме следата уговорка: „Това, че комунистическото движение в края на разглеждания период се намира в упадък, е широкоизвестен факт. Поради тази причина настоящото изследване няма за цел да доказва крайния резултат от съветската политика в периода 1953–1964 г.“ И отново се набляга на опита за „систематизация, анализ и обобщение на сложните, многообразни и в редица случаи противоречиви отношения между КПСС и останалите субекти на комунистическото движение, слабо застъпени в българската, а и в чуждата историография“.

В съответствие с така очертаните цели авторката е формулирала и следните пет задачи:

„- Да бъдат обособени и хронологично проследени основните етапи в еволюцията на съветската политика, касаеща комунистическото движение, в периода 1953–1964 г.

- Да бъдат очертани и детайлно изследвани протичащите в комунистическите партии процеси в посочения период въз основа на регионалния принцип.

- Да се изследва и анализира реакцията на комунистическите партии във всеки един от трите обособени етапа на промените, засягащи комунистическото движение.

- Да се даде нагледна представа за приоритетите на СССР и диференцирания съветски подход към различните региони, в които действат комунистическите партии.

- Да бъдат обобщени тенденциите в комунистическото движение както във всеки отделен регион, така и в глобален мащаб.“

При структуриране на изследването си Н. Янковска е използвала хронологичния принцип и е обособила три глави, отговарящи на основните етапи в развитието на

комунистическото движение. Широкият тематичен и географски обхват на изложението обаче е наложил една богата гама от подглави, параграфи и подпараграфи, характерни за всяка една от тях.

Първата глава е озаглавена „Съветският съюз и комунистическото движение до XX конгрес на КПСС (февруари 1956 г.)“ (с. 13-133). Тук очевидно нарочно е изпусната долната хронологическа граница (която, както е видно от заглавието на дисертацията, е 1953 – годината на смъртта на Сталин), доколкото в първата подглава – „Комунистическото движение през 40-те години на XX век“ – се прави широк обзор на събитията от предходното десетилетие. По-нататък в изложението докторантката се спира на случващото се в Съветския съюз след смъртта на Сталин – борбата за власт между неговите приближени, свързана с опити да бъде въведено колективно ръководство, с постепенното отстраняване на членовете на партийната върхушка и укрепването на властта на Н.С. Хрушчов.

Основният акцент в тази глава се съдържа в подглавата „Формиране на новата съветска политическа доктрина и влиянието ѝ върху комунистическото движение“. В нея важно място е отделено на сериозните промени в съветската външнополитическа концепция. Докторантката съвсем правилно изтъква, че промяната в съветската външната политика започва с практическото развитие на концепцията за мирното съвместно съществуване между държави с различен обществен строй като контрапункт на твърдението за неизбежността на нова война. И едновременно с това обаче продължава да господства една друга концепция – за неизбежността на идеологическата война и на победата на социализма в световен мащаб.

В отделни параграфи е проследено влиянието на промените в СССР върху отделните сегменти на международното комунистическо движение – върху политическите промени в социалистическия лагер, върху отношенията на новото съветско ръководство със западните комунистически партии; с комунистическите партии в Азия и Африка и Латинска Америка. Разкрити са основните акценти на новата вътрешнополитическа доктрина, намерили израз в разделянето на партийната и държавната власт, борбата с култа към личността, смекчаването на репресивната система, приоритетно развитие на леката промишленост и селското стопанство с цел повишаване стандарта на живот и намаляване на дисбаланса между различните сектори на икономиката. Именно тези реформи трябва да бъдат внедрени в останалите страни от социалистическия лагер. Н. Янковска отбелязва и началото на провъзгласения от Хрушчов нов модел в отношенията на СССР с останалите страни от социалистическия блок, изразяващ се в отдръпването от строгия политически контрол и безусловното налагане на съветската система, спира се и на

разликите в съветския подход към източноевропейските социалистически страни и към останалите членки на социалистическия лагер. По отношение на западните комунистически партии докторантката не пропуска да изтъкне отслабеното съветско влияние върху тях, свързано както с вътрешни причини (преди всичко борбата за власт в СССР), така и с новата съветска външна политика, подчинена на концепцията за мирното съвместно съществуване и ориентирана към намаляване на международното напрежение.

Тази нова политика налага отпечатък и върху отношенията на Москва с третия поток на световното комунистическо движение, а именно комунистическите партии в развиващите се страни от Азия, Африка и Латинска Америка. Н. Янковска разкрива себе си като привърженик на схващането, че активността, която Съветският съюз проявява към Третия свят (както след 1952 г. започват да се наричат страните, получаващи независимост в резултат от разпадането на колониалната система), трябва да се разглежда като елемент от борбата за власт вътре в страната, развихрила се след смъртта на Сталин. По нейните думи всеки от участниците в нея се стреми да трупа предимства, като използва външната политика за вътрешнополитически цели. И ако Берия „разиграва източногерманската карта“, а Молотов залага на дългогодишния си опит във външната политика със САЩ и Западна Европа, то за Хрушчов остава възможността за „придобиването на външнополитически предимства“ чрез залагане на Третия свят и деколонизацията. Така националноосвободителното движение с неговата антиимериалистическа насоченост се превръща във важна част от световния революционен процес. Тук докторантката има възможност да разкрие още един важен момент от промените във съветската външна политика, а именно преоценката – в контекста на деколонизацията – на понятието *неутралитет*. Което означава отхвърляне на Сталиновия принцип за подкрепа само на онези националноосвободителни движения, които си поставят за цел веднага след извоюване на независимостта да пристъпят към социалистически преобразования. Тоест принуден да търси алтернативни начини за печелене на предимства в Третия свят, СССР тръгва на сътрудничество с правителства, които подлагат на репресии комунистите в страните си. Подобни идеологически компромиси Н. Янковска еднозначно определя като свидетелство, че разпространето на съветското влияние в региона няма за цел единствено разширяване на социалистическата система, те по-скоро са призвани да отстояват държавните интереси на Съветския съюз в условията на глобално противопоставяне.

Отделен параграф е посветен на отношенията с Югославия – една тема, на която докторантката отделя специално внимание във всички глави на дисертацията.

Акцентът в изследването е поставен във втората глава – „Съветският съюз и комунистическото движение след XX конгрес на КПСС“ (с. 134-343). При нейното

структуриране авторката е използвала отново проблемно-хронологичния метод за систематизиране на материала в седем подглави. Първата от тях логично е посветена на XX конгрес на КПСС и секретния доклад на Н. Хрущов, като тук вниманието е съсредоточено върху следните важни моменти: 1) официалното потвърждение на форума на протичащите в съветската външна политика промени, преди всичко на прехода от открита военна конфронтация към мирно съвместно съществуване на държави с различен обществен строй; 2) потвърждаването и на ленинското положение за съществуването на различни пътища към социализма, което на практика означава отказ на Съветския съюз от налагането на съветския модел в страните от Източния блок; 3) докладът на Хрущов „За култа към личността и неговите последствия“, изнесен на последното, закрито заседание, който не само маркира прехода към същинската десталинизация, но и „дава тласък за развитието на неочаквани процеси, които разклащат статуквото в комунистическото движение“.

Именно тези неочаквани процеси са обект на изследване в следващата подглава, засягаща бурните реакции по повод секретния доклад в страните от социалистическия лагер както в Източна Европа, така и в Азия. Анализът на събитията в Източна Европа, довели до кризата в Полша и Унгария, водят докторантката до извода, че успехите в овладяването на ситуацията в Европа Москва заплаща с безпрецедентното разклащане на авторитета си. Това е още по-видимо в Азия, където Пекин демонстрира все по-независимо от Москва поведение, Виетнам също започва отдръпването си от СССР, сближавайки позициите си с тези на ККП, усложняват се и отношенията с КНДР. Непокколебимо върна на Москва остава единствено Монголия.

Дълбоката криза на доверие към Москва, която се наблюдава след XX конгрес на КПСС надхвърля рамките на социалистическия лагер и обхваща и другите „отряди на световното комунистическо движение“ – комунистическите партии в развитите капиталистически страни, както и тези в Азия, Африка и Латинска Америка, на отношенията с които са посветени съответно подглави 2.2 (Влиянието на XX конгрес на КПСС и последвалите събития в Източния блок върху компартиите в развитите страни), 5 (Комунистическите партии в Азия и Африка след XX конгрес на КПСС) и 7 (Съветският съюз и латиноамериканските комунистически партии след XX конгрес на КПСС. Кубинската революция). На базата на богат извор и историографски материал докторантката обосновава тезата, че западните комунисти се изправят пред значително по-сериозни трудности отколкото съмишлениците си от социалистическите страни. Кризата се

задълбочава от действията на Съветския съюз при потушаването на вълненията в Унгария, когато много партийни членове напускат редиците на компартиите.

За разлика от развития свят, „развиващият се“ проявява слаб интерес към „секретния“ доклад на Хрущов. Сложната и нестабилна политическа ситуация в собствените им страни измества случилото се в Москва на заден план в дневния ред на тамошните компартии и става причина за липсата на бурни дебати. Авторката извежда три ключови събития, които оказват влияние върху отношенията между Съветския съюз и латиноамериканските комунистически партии в периода 1956–1964 г. – XX конгрес на КПСС, Кубинската революция и съветско-китайският конфликт. Що се отнася до XX конгрес, тя констатира, че въпреки наличието на известни трудности, в крайна сметка комунистическите партии в Латинска Америка възприемат решенията на конгреса и новата линия на десталинизация и твърдо подкрепят СССР в международните конфликти. Кубинската революция, от една страна, опровергава мита за „фаталната обреченост“ на латиноамериканските революции вследствие на географската им близост до САЩ. От друга обаче, доказва, че революцията може да бъде осъществена и без водещата роля на комунистите, което подкопава авторитета на компартиите в региона.

На примера на случващото се в отношенията с Латинска Америка докторантката прави важното наблюдение, че съветската политика става все по-прагматична и престава да бъде обвързана непременно с идеологическите догми, като тази нова линия нанася сериозни вреди на комунистическото движение.

И в тази глава специално място е отделено на съветско-югославските отношения в периода след XX конгрес на КПСС. Убедително е показано защо въпреки очертаващия се ренесанс в отношенията между Москва и Белград, причина за който биха могли да послужат и решенията на XX конгрес на КПСС, възприети с нескрито въодушевление в Югославия, и разпускането на Коминформбюро, приветствано от Тито, до него така и не се стига. Преговорите между двете страни през юни 1956 г. не довеждат до желанния резултат – връщането на Югославия в съветския лагер, причината за което според Н. Янковска се крие в нежеланието на Тито да се отказва от своята независимост, колкото и добре да осъзнава изгодата от икономическото сътрудничество със СССР.

Във втора глава е намерила място и подглава, посветена на търсенето на алтернативи след разпускането на Коминтерна – задача, на която е подчинено свикването през ноември 1957 г. на Московското съвещание на комунистическите партии.

Названието, избрано за третата глава – „Съветско-китайският конфликт и световното комунистическо движение“ (с. 344-520) – показва, че именно този конфликт докторантката поставя като централно явление в световното комунистическо движение

през следващия период, обхващаш времето между 1958 и 1964 г. Както е видно от самите названия на първите три подглави: 1) „Проблеми и противоречия в съветско-китайските отношения (1958–1960). Съвещанията на комунистическите партии през 1960 г.“; 2) „XXII конгрес на КПСС и втората вълна на десталинизация. Реакциите в комунистическото движение“; 3) „Задълбочаване на съветско-китайския конфликт (1961–1964). Опити за свикване на ново международно съвещание“, в тях се проследява хронологически развитието на конфликта с акцент върху знаковите събития от живота на световното комунистическо движение: В рамките на този набиращ скорост конфликт докторантката е вплела и не по-малко острия конфликт на КПСС с Албанската партия на труда. Детайлното проследяване на тези зараждащи се и развиващи се противоречия логично води до категоричния извод на Н. Янковска, че в крайна сметка в края на 1964 г. разрывът между СССР и КНР се оказва необратим, както и произтичащото от него разцепление в световното комунистическо движение.

Именно на влиянието на съветско-китайския конфликт върху световното комунистическо движение е посветена четвъртата подглава, върху която докторантката е поставила акцентът в тази трета глава. Тук в последователни параграфи се разглежда отношението към него на всички звена от това движение: страните от социалистическия лагер, комунистическите партии в развитите страни, както и в Азия и Африка и в Латинска Америка. И отново в последния параграф е отделено специално внимание на мястото на Югославия в съветско-китайския конфликт.

На базата на събрания и подреден емпиричен материал Янковска достига до констатацията, че „съветско-китайският конфликт оказва пагубно влияние върху това, което доскоро всички без колебание наричат „социалистически лагер“, а съветската власт отслабва в различна степен във всички социалистически страни“. За сметка на това западните компартии, въпреки разрушителните последствия от XX конгрес на КПСС и унгарската криза, се оказват ревностни поддръжници на Москва в спора ѝ с Пекин, доколкото политиката на мирно съвместно съществуване и признаването на възможността за достигане до социализма по парламентарен път „значително подпомага вътрешнополитическите кампании на западните компартии, докато китайската позиция за насилствени методи за вземане на властта застрашава перспективите им за спечелване на обществена подкрепа“. Естествено, тук е направена и уговорката, че тази солидарност съвсем не означава безусловна подкрепа за КПСС, доколкото западните компартии все по-смело поставят на първо място собствените си приоритети, което в крайна сметка по-късно ще намери израз в развитието на собствена концепция – т.нар. еврокомунизъм.

Наблюденията на докторантката върху ситуацията в Третия свят сочи една доста по-различна ситуация. Защото ако в развитите държави ККП трудно намира почва за разпространение на идеите си, то в Азия и Африка тя на практика е на своя територия, доколкото националноосвободителните движения в повечето страни от тези региони смятат въоръжената борба за единствения възможен път към властта, което ги сближава с маоистките схващания. Затова и анализът води до констатацията, че към 1964 г. териториите на съветското и китайското влияние в Азия стават ясно разграничени: в Югоизточна Азия позициите на Пекин са очевидно по-стабилни от тези на Москва, докато комунистите от Близкия изток и Африка като цяло подкрепят СССР. Африканските комунисти предпочитат да предоставят подкрепата си за силен съюзник като СССР, доколкото КНР не притежава необходимите икономически и военни качества, за да подпомага успешно националноосвободителните движения. В Латинска Америка пък битката за надмощие между Пекин и Москва води до нови удари върху единството на световното комунистическо движение. Тук авторката се спира подробно и на „просъветския неутралитет“ на Куба, и на тактиката на ККП за оформянето на прокитайски фракции в латиноамериканските компартии, намиращи се под съветско влияние.

И в тази глава не е оставен без внимание въпросът за Югославия, като Янковска е посветила отделен параграф на мястото на страната в съветско-китайския конфликт.

Краткото заключение (с. 521-530) предава в много синтезиран вид основните изводи, направени от докторантката в отделните глави на изложението. Смятам за излишно да ги преповтарям, само бих искала да отбележа, че те са неоспоримо доказателство за това, че Н. Янковска е написала труд, в който стриктно е изпълнила целите и задачите, които си е поставила. Тя действително е успяла изчерпателно да представи процесите, съпътстващи развитието на световното комунистическо движение в периода 1953–1964 г.; да представи XX конгрес на КПСС като първия и най-мощен катализатор на дезинтеграционните процеси в него; да разкрие ролята на международните съвещания на комунистическите и работническите партии като най-важна форма на интернационалните взаимовръзки след разпускането на Коминформбюро и едновременно с това да покаже, че те в крайна сметка не успяват да осигурят консолидацията на комунистическото движение; в детайли да разкрие причините за упадък на съветския авторитет и прехода от абсолютна монолитност към дезинтеграция в движението, криещи се не на последно място в непоследователността и необмислеността на съветската политика в периода 1953–1964 г., което и пораждаща дълбока криза на доверие към Москва.

Авторефератът на Надежда Янковска е в размер на 36 м.с. и в него е дадена обща характеристика на дисертационния труд, коректно е отразено неговото

съдържание, представени са приносите и е даден списък с публикациите на докторантката по темата на дисертацията. Тоест той отговаря на изискванията за автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“.

Естествено, такъв всеобхватен труд не е лишен и от известни недостатъци. Но това, което бих могла да посоча като недостатък, в някои случаи просто недоглеждане, по никакъв начин не може да намали доброто ми впечатление от труда.

Може би все пак би било добре при евентуалното публикуване на дисертацията докторантката да помисли за едно допълнително синтезиране на наистина изключително богатия емпиричен материал, привлечен в изложението. Бих препоръчала също така да се прецизира обяснението що е това FRUS на с. 12.

На с. 10 се среща твърдението, че „в настоящото изследване са използвани някои исторически трудове на български и съветски автори от периода преди падането на комунистическите режими. Тази литература е писана през перспективата на Студената война, което естествено предполага нейната едностранчивост и субективност. Ето защо използването ѝ изисква голяма доза предпазливост...“ Струва ми се, че в тази литература би трябвало да ни тревожи по-скоро подчиняването ѝ на определени идеологически постановки, господстващи в онези времена, а не толкова „перспективата на Студената война“. Що се отнася до едностранчивостта и субективността, то те една ли могат да се смятат за приоритет единствено на тогавашната епоха...

Както вече отбелязах, всичко това по никакъв начин не може да наруши доброто ми впечатление от дисертационния труд „Съветският съюз и предизвикателствата пред световното комунистическо движение в периода 1953–1964 г.“ Той е убедително доказателство, че „дългото пътуване“ на неговата авторка към науката история е напълно успешно. Затова заявявам категоричната си подкрепа за присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на Надежда Иванова Янковска.

5 април 2019 г.

Доц. д-р Петя Димитрова